

Irodalmi szemle.

Kuun Géza gr. latin könyvének : „*Relationum Hungarorum cum Oriente Gentibusque orientalis originis historia antiquissima* (Claudiopoli. E typogr. Societ Közműv. 1892. 8° 285 l.) I-ső kötete a napokban elhagyta a sajtót, melynek kiadásával a „Közművelődés“ nyomda valóságos érdemet szerzett. A mű, mely számos év tudományos kutatásának eredménye, a magyarok vándorlását és érintkezését tárgyalja a sejtethő ősi lakhelytől Ateiközsig, s e végből teljes kritikai repertoriumát adja azon forráshelyeknek, melyek ez érintkezések, befolyások, ethnologiai átalakulások természetéről és folyamáról a régi arab, héber, török, görög, latin hazai és külföldi egykoru krónikásoknál fenmaradtak. Addig is, míg a nagybecsű, s e tekintetben legteljesebb forrásmű II-ik kötete, mely nyomda alatt van, megjelenik, folyóiratunk erről is bővebb ismertetést fog közölni. Most csak röviden és örömmel jelezzük megjelenését. Előfizetési ára a két kötetnek együtt 5 forint, külön az I-ső kötetnek 3 forint, kapható a kiadó nyomdánál Kolozsvárt.

Széchy Károly: *A Pannóniai Ének*. Budapest, Eggenberger, 1893. Ezen tanulmány az „Emlékezzenek régiekre!“ kezdetű régi magyar történeti énekkel foglalkozik. Célja az ének szerzőjének nevét és életét, s a mi ezzel egy értelmű, keletkezésének idejét meghatározni; megvizsgálni és megmagyarázni azon kor nemzedékének nyelvét és műveltségét. Tegyük mindjárt hozzá, hogy az írónak mindez teljes mértékben sikerült is. Bevezetésében bebizonyítja a szerző, hogy leghelyesebb az éneket *Pannóniai Ének*-nek nevezni; s azután négy fejezetben át az ének 120 éves irodalmával, kiadásainak és másolatainak történetével, a nevezetesebb föltevésekkel és következtetésekkel foglalkozik, s minden adatot és véleményt megalatolván, kimutatja, hogy az ének szerzője *Csáthy Demeter*.

Ime röviden a mű eszme-menete: Az első fejezetben vizsgálja a szerző az ének fenmaradt példányait; kimutatja, hogy a marosvásárhelyi kézírathoz Subichnak semmi köze, a mennyiben az egyszerűen a Pray-féle másolat másának a másolata, mely a Pray által Cornidesnek küldött példányról készült; továbbá megállapítja, hogy a kézíratos codexbeli eredetén kívül az éneknek két teljesen önálló példánya volt: az egyik gyalakúti gróf Lázár János tulajdonában, melyet Dugonics Andrásnak ajándékozott, a másik Subich Ferencznek másolatában, melyet Heliser József Horvát Istvánnal közölt.

A második rész az ének keletkezésének idejével foglalkozik. Megdönti Majláth István gróf véleményét, mely szerint Anonymus volna az ének szerzője, és pedig Anonymus elbeszélésének és a Pannóniai Éneknek elütő tartalmából; megezáfolja Sándor István és Dugonics András állítását, hogy az előbbi szerint a Halotti Beszéddel egykorú, Dugonics szerint pedig 1300 körül keletkezett, még pedig a két emlék írásából, majd a hang-, alak- és mondattanbeli eltérésekből merítvén argumentumokat. Kimutatja Pray és Révai közös nézetének tartathatatlanságát, hogy a barát-gót írás a XIV. század végéről, vagy a XV. század elejéről valónak mutatja az éneket, és pszichológiai érvekkel is védi vizsgálódásának eredményét, mely szerint az ének a XVI. század előtt nem készülhetett.

A harmadik rész a Lázár- és a Subich-féle másolat történetét tisztázza és Csáthy Demeter életének megállapítható adatait összegezi. Úgy szintén a Csáthy-féle töredékben jelzett időkort: „*Mykorth nagh Bw wala Magyarországban*“, megállapítja, mely nem más volt, mint 1541, vagyis Budavára elfoglalásának az éve.

A negyedik rész pontos nyelvtörténeti vizsgálódással beilleszti az éneket a XVI. századba, összevetvén az ének nyelvét, szóalakjait ezen kor kódex-irodalmával. És végül a Csáthy-féle töredék és a Pannóniai Ének egyes helyeinek és sorainak párhuzamos egybevetéséből bebizonyítja a szerző azonosságát, a ki azonban énekébe a nép ajkán élő mondából azt a néhány sort is bele vette, mely koráig eljutott.

A tanulmány végeredménye tehát: hogy a Pannóniai Éneket Csáthy Demeter írta, kinek töredéke egy pár szakasszal teljesen hozzá illeszthető.

A magyar tudományos munkák olvasó közönsége általában kevés, alig több a szakembereknél; pedig a munkák közt van már elég, a mely alkalmas arra, hogy közkincsé váljék. Vajjon a magyar irodalom-történeti tanulmányok akkor is csak a szakemberek asztalán lesznek-e találhatóak, ha a tudósok ilyen tanulságosan és szépen megírt könyveket adnak a művelt közönség kezébe!

(H. S.)

Péroról lázadás. Székközlő értekezés Márki Sándor akadémiai I. tagtól. Budapest, 1893. Ára 90 kr. Dr. Márki Sándor aránylag rövid idő alatt több értékes művel gazdagította a magyar történelmi irodalmat. Lendületes nyelven és a tárgy iránti szeretettel megírt történelmi munkái mindig szíves fogadtatásra találtak az olvasó közönségnél, a magyar tudományos akadémia pedig egy évvel ezelőtt levelező tagjává választotta a fiatal tudóst, ki aztán 1893. jan. 9-ikén a fennebb idézett értekezésével foglalta el székét az akadémiában.

A Péroról-féle lázadással, mely rövid episod hazánk történetében a 18. század harmadik tizedében, eddig is foglalkoztak történetíróink, részint kisebb cikkekben különböző folyóiratok hasábjain, részint pedig önállóan megjelent művekben; de az eddigi feldolgozások nem voltak kimerítőek. A Márki Sándor könyvéből ismerjük meg a maga mivoltában ennek a lázadásnak történetét. Márki Sándor a Péroról-láza-

dása történetének eddigi irodalma mellett felhasználta az ezen lázadásra vonatkozó periratokat, mik eddig az országos levéltárban ismeretlenül pihentek, továbbá Békés, Bihar és Arad vármegyéknek, több kisebb községnek, lelkészegnek levéltárait, valamint a Cabinets-Archiv, a régi temesi administratio számos iratát, a budai Mercuriusnak, mely azon időben egyetlen magyar hírlap volt, 1735—36-iki évfolyamait. Ezen széleskörű kutatásnak s a talált anyag lelkiismeretes áttanulmányozásának köszönhetni, hogy Márki S. az őt megelőző írók műveibe becsúszott nem egy hibát kiigazított, nem egy tévedésen alapuló nézetet megdöntött, a lázadás történetére vonatkozó eddig... tudásunkat bővítette, új részletekkel kiegészítette, milyen pl. a Paul^ovics Visarion péterváradai rácz püspök által előidézett bácskai zendülés, minek leírásával Márki könyvében találkozunk legelőször, szóval az egész lázadásról Márki az eddiginél sokkal teljesebb és igazabb képet állított előnkbe értekezésében.

Érdekesen és meggyőzően van előadva, hogy a Magyarországra betelepített ráczok, kik még a Rákóczi-féle szabadság-háború idejében a bécsi udvar eszközei voltak a magyarság ellenében, 1735-ben mikép csináltak a magyarokkal közös ügyet, a mikor ugyanazon bécsi udvar által 1690-ben nyert kiváltságaikat és a kath. hitre térítgetési kísérletek által váltásos hitöket is veszélyeztetve látták; hogy az öreg, de heves vérű, szenvedélyes Pérót, a pécskei rácz kapitányt, ki nek eddig rossz híre volt a magyarok között, a kiról az ének is úgy szólott, hogy

Maros vizén lakott, sárkánytejjel tartott
Hamishitü Péro szíve vért szomjazott,
Áldás helyett átok reá azért szállott —

tehát ezt a Pérót mikép hozta ki sodrából a bécsi kormánynak a ráczok irányában követett politikája, az indulatos öreg kapitány mikép kezdi részvétellel hallgatni a magyar parasztok panaszait, mikép kezdi megérteni, hogy mi adott fegyvert 1703-ban a magyarság kezébe s miként kezdi hibának tartani, hogy abban az időben a ráczok oly készséggel szolgáltak a németnek; mikép áll most szóba egyszerű szentadrási földművelőkkel, kik őt újabb lázadás szükségéről győzik meg, mikép igéri meg nekik a maga és társai támogatását, ha a magyarok csak ugyan fegyvert fognak, s az utóbbiak a helyzetnek minő világos felfogásával választották ki a cselekvésre alkalmas pillanatot, mikor a Habsburgok világra szóló háborúval bajoskodtak s az országból Olaszországba és a Rajna mellé küldték a katonaságot a francziák, spanyolok és a szárdok elleni háborúba.

Márki világosan és vonzóan beszéli el az egész lázadás előkészítését, kitörését, gyászos végét és az abban résztvevők birói üldözését. A lázadást Péro lázadásának nevezik, de tulajdonképen a magyar parasztok lázadása volt, mert Péro, mielőtt felkelhetett és a magyarokhoz csatlakozhatott volna, elfogatott, elfogatása után pedig a ráczok

nem a magyar fölkelőkkel fogtak kezét, a mint ezt a magyarok várták, hanem épen leveretésükre nyújtottak segítséget a kormánynak. A lázadás áldozatai is nagyrészt a magyarok közül teltek ki; Péro volt az egyetlen rácztiszt, kit feláldozott a bécsi udvar, más főtiszteknek pedig, kiket magok a rácok is árulóknak tartottak, szinte botrányos módon kegyelmezett meg. Már ekkor meg volt a bécsi kormányban a törekvés, hogy a nemzetiségekben egymás iránt bizalmatlanságot keltsen, egymással összeveszítse őket s így uralkodjék rajtuk.

Komoly figyelemre méltó, miket Márki a lázadás okáról műve kezdetén mond el és végén ismét hangsúlyoz. Míg a rácok a Bácskában azért zendültek fel s egyebütt is a délvidéken az hozta őket forrongásba, mert a bécsi udvar politikája által kiváltságait és hitöket veszélyeztetve látták, a magyarokat társadalmi viszonyok bírták fegyverfogásra. A neoacquisticai commissio nem ismerte el a kisbirtokosok jogait, jövevény külföldiek nagy kiterjedésű latifundiumokat alapítottak, az idegen földesurak és bérlők kapzsisága és zsarolása a szabad kisbirtok elvét megsemmisítéssel fenyegette. Ez bírta a magyarokat lázadásra ugyanazon vidéken, hol egykor Dósa György és Cserni Jován lázadásának legzajosabb jelenetei lefolytak. Ugyanezen vidéken — Arad, Csanád és Békés vármegyékben — a telepítési, birtok és munkásviszonyok a munkásnépben socialista eszméket keltettek fel; az 1893. jan. tartott budapesti socialista kongresszuson Békésmegye földművelői is képviselve voltak, miből Márki azt következteti, hogy a múlt századbeli latifundialis rendszernek némely nagy hibája a mi időnkre is átöröklődött, hogy Péro lázadásának még maig is tartanak részletei, mikből a tanulást nem annyira a történetírónak, mint inkább a politikusnak kell levonni. Márki S. könyvének tehát nem csak az adja meg becsét, hogy abból hazánk történetének egy szomorú epizódját alaposan megismerjük, hanem e mű aktualis értékkel is bír, hiszen tudjuk, hogy ezen vidékek munkáskérdésével az újabb időben úgy a sajtó, mint az illető hatóságok több ízben voltak kénytelenek foglalkozni. G. S.

Magyar földrajzi könyvtár. ¹⁾ A magyar földrajzi irodalom története még nincs és addig nem is lesz megírva, míg a rá vonatkozó bibliographiai adatokat egybe nem gyűjtik. Az adatok gyűjtését *Havass* Rezső 1885-ben, akkor kezdte meg, mikor s földrajzi társaság kiállítása alkalmával kitűnt, mennyi becses forrás lappang még ösmeretlenül. Akkor vállalkozott ő a földrajzra, *Péchy* Imre pedig a kartographiára vonatkozó adatok összegyűjtésére. Munkájával előbb *Havass* készült el. Beccses művet kaptunk, de csak töredéket: az előmunkálatok jegyzékét;

¹⁾ *Magyar földrajzi könyvtár.* A magyar birodalomról bármely nyelven, valamint magyar szerzőktől bármely földrajzi tárgyról és bármely nyelven megjelent irodalmi művek könyvészete. Idevágó irodalomtörténeti bevezetéssel. Írta és a M. T. Akadémia 1888. május 7. tartott ülésén bemutatta Dr. *Havass* Rezső tanár. A szerző sajátja. Ára 10 korona. Budapest, MDCCCXCIII. — N. 8° XVII. és 532 lap.

mert szerző 1849-en, Hunfalvy János föllépésének idején túl nem folytatta följegyzéseit.

Adatait öt főbb szakaszban közli. — Az elsőben a magyar birodalomra, a másodikban a külföldre és a magyar birodalomra közösen vonatkozó földrajzi és rokontárgyú munkákat sorolja fel; a harmadikban a külföldet tárgyaló magyar földrajzi irodalmat s a külföldről szóló idegen írók munkáira vonatkozó magyar könyvismertetéseket, a negyedikben a csíziók, naptárak stb. jegyzékét s végre az ötödikben a vegyestartalmúakat adja, többnyire azt is megjelölván, melyik könyvtárban van meg az illető munka. A bevezetésben pedig röviden összefoglalja a magyar földrajzirodalom történetét.

Az I. szakaszban legrégebb munkául Edmund és Eduárd angol hercegeknek Magyarországon 1017. tett útját említi (3. 1). Utána a jegyzetben ez áll: „*Hakluyt*, I. 9. Catalogue of the York Gate Library London. 1886. 138. 1.“ Ebből majdnem azt hihetné a laikus olvasó, hogy Hakluyt 1886-ban Catalogue-ot adott ki, holott a XVI. századbeli kitűnő geographusnak alkalmasint „*The principal navigations, voyages and discoveries of the English nation*“ czímmel először 1589-ben, utoljára 1809—12 kiadott gyűjteménye valamelyik kiadását érti. Mindjárt a 2., 3. és 4. sz. a. (Sz. Zoerárd, Gellért, Hartvik) *Marczali* Árpádkori kútfőit említi forrásul, a helyett, hogy vagy a legjobb szövegkiadásokra, vagy a legjobb és legbővebb életírásokra — pl. Gellértnél Karácsonyira, Hartviknál Paulerre — hivatkoznék. Az 5. sz. a. Ottó freisingeni püspök átútazásánál Szamota kivonata helyett talán már mégis inkább Wilmann, Waitz, vagy legalább Fejér szövegkiadását, a 6. sz. a. a „*Status regni Hungariae 1186.*“ alatt Mangold iskolai (s így szoros értelemben nem is tudományos) oknyomozó története helyett Wenzelt, a 7. sz. a. Szent István nagyobb legendájánál Marczali helyett Mátyás Flóriánt, vagy Podhradszkyt is tudós munkához illőben lehetett volna idézni.

Ha már az első laphoz is ennyi megjegyzés fér, vagyis minden számhoz valami, szerző szorgalmának legteljesebb elismerése mellett is be kell vallanunk, hogy a bibliographiai leírás sok kívánni valót hagy fenn s hogy ebben a részben szerzőnk Szabó Károlyt inkább csak a könyv külső elrendezésében, mint szellemében követte. S ha nem említi is, legtöbb helyütt azt a benyomást kelti ez az összeállítás, hogy Szinnyi repertoriumai, Szabó Régi Magyar Könyvtára, s Payer Bibliotheca Carpaticája csak némi pótlásra szorúlhattak, hogy ezt a munkát össze lehessen állítani. A pótlások közt azonban határozottan becsesek a kéziratokra vonatkozó s az a 119 könyvtár, melyre hivatkozás történik, ösmeretlen adatokkal inkább csak ebben a tekintetben örvendeztethette meg a buzgó gyűjtőt.

Sok becses adat is elkerülte figyelmét. Szerző nem adja ugyan a szerzők alphabeticus névsorát, a mit a helynevek jegyzéke mellett sajnosan nélkülözünk, de talán mégis szabad kiindulnom az „A“ betű-

ből. Ebből kifejejtette pl. *Abdelkadirt*, ki 1591—1644. leírta Magyarország folyóit s Győr ostromát, mint szemtanú; *Adami* Trajánt, ki 1642-ben leírta a pöstyéni fürdőt; *Adami* Pált, ki 1780-ban a trencséni hévizekről írt; *Aini Alit*, kinek 1614. évi összeírása hazánk felosztására nézve fontos; *Almády* Istvánt, kinek 1687—1694. évi erdélyi és törökországi itinerariumát a M. T. Akademia adta ki; *Ambrus* kamalduli apátot, ki Aeneas Sylvius levelei közt leírta a budai kir. várat; Apáczai *Cseri* Jánost, ki Encyclopaediájában (1655.) a városok keletkezésének stb. törvényeivel is foglalkozik; *Arnold* regensburgi szerzetest, ki 1015—23. táján járt hazánkban és Sz. Emmerám életrajzához írt előszavában ezt az útját el is beszéli (L. Pertz, Monum. Germ. Script. IV. 547—8.). Viszont némely dolog helyén kívül került a földrajzi cikkek közé; pl. a Pankotáról 1807-ből említett czikk egyszerű ujdonság, az Ungar. Magazinból vett idézetek pedig többnyire csupán utalások.

Ezek a kifogások azonban csak azt jelentik, a mit szerzőnk maga is beösmerné, hogy ilyen nagy munkánál hibák és hiányok könnyen mutatkozhatnak. S régi dolog, hogy hibát találni könnyebb, mint jót állítani elő. Egészben véve minden esetre megérdemli a hatalmas kötet, hogy könyvtárak, intézetek s a földrajzirodalom barátjai megszerezze; mert használhatják.

M—r.

Constantinides, Michael: Neoellenica, an introduction to modern Greek in the form of dialogues, containing specimens of the language from the third century b. C. to the present day, to which is added an appendix giving examples of the cyriot dialect. Translated into english in collaboration with Major-Gen. Rogers. London, Macmillan and Co., 1892. 470 lap. Ára 7 márka, 20 fillér. Constantinides munkája nem tudományos irányú, nem szolgál az új görög nyelv tudományos megvilágítására, hanem oda törekszik, hogy a mai görögök nyelvét, irodalmát, történetét, nyilvános és magán életét könnyű és élvezhető módon ismertesse: és ennek a czélnek valóban megfelel. A munka dialogus alakjában van írva, melyet egy Londonból Francia- és Olaszországon át Athenbe vezető, képzelt utazás közben egy angol egyetemi tanár és egy tudós görög folytatnak egymással. A tanárnak a mai görögökre vonatkozó, főképen nyelvi és irodalomtörténeti kérdéseire a görög tudós készséggel ad fölvilágosítást, és a görög nyelv fejlődésének megvilágítására mutatványokat olvas föl, melyeket a Kr. e. harmadik századtól kezdve napjainkig különböző görög írókból jegyzőkönyvébe kijegyzett. A könyv 16 dialogusra oszlik, melyekhez egy független járul cyprusi dialectusbeli mutatványokkal. Bevezetésül közölve van Philippos Joannu levele az új görög nyelvről, mely főképen az új görög irodalmi nyelv kérdésével foglalkozik és azt — nagyon helyesen — Kornas által megoldottnak tekinti, ki a korabeli nyelvet vévén alapul, azt egyrészt antik nyelvanyaggal gazdagította és nemesítette, másrészt bizonyos népies nyelvformák fölvetelével képessé tette az életre. Con-

stantinides könyve első sorban angolok számára készült, s azért a szerző Rogers közreműködésével a görög szöveg mellett mindenütt adja az angol fordítást; de általában véve ajánlható mindazoknak, kik az újjörög népről és nyelvéről bővebb tájékozottságot kívánnak maguknak szerezni.

(J.)

Schäublin Friedrich: Über den platonischen Dialog Kratylus. Basel, Reich, 1891. 95 lap, 1 márka 80 fillér. — Annál a kiváló fontosságnál fogva, mellyel Platónnak Kratylusa mint első rendszeres görög nyelvészeti munka bír, helyén valónak tartjuk megemlékezni Schäublin doktori értekezéséről, és tesszük ezt annál szívesebben, mivel mint kiváló dolgozat a Kratylusszal foglalkozó sok munka mellett is nemcsak hogy számot teszen, de több tekintetben helyesebben is világtítja meg Kratylus mivoltát és tendenciáját, mint az eddigi kutatók. A Kratylusban adott etymológiák értékét igen helyesen nem a nyelvtudomány mai, hanem annak Platon korában való állása alapján itéli meg, és arra az eredményre jut, hogy Platon ebben a művében nemcsak hogy a korabeli nyelvtudomány magaslatán áll, hanem isteni geniusa ezen a téren is több oly igazságot derített föl, melyek a mai nyelvészet világitásában is igazaknak ismertetnek el. Rendre veszi a Platontól adott etymológiákat és oly kimerítően és rendszeresen, a mint eddig még nem történt, tárgyalja etymologizálásának módszerét.

Az értekezés nyolcz fejezetből áll. Az elsőben (1—15. ll.) rövid bevezetés után bírálja Steinthal, H. Schmidt, Schleiermacher, Stallbaum, K. F. Hermann, Deutschle, Susemihl és Benfey nézeteit, és miután azoknak egyben-másban vagy egészben való helytelenségét kimutatja, áttér Kratylus rendszeres tárgyalására és ezzel kapcsolatban saját nézeteinek kifejtésére. A második fejezetben (16—51. ll.) összehasonlítja a Kratylusban adott etymológiákat az ókori grammatikusokéival, kiemelve Platónnak több tekintetben való fölényét ez utóbbiakkal szemben. Platónnak az etymologizálásban követett módszerét (τέχνη-jét) a következő hat pontban foglalja össze: 1. Vissza vezeti a szót oegy főnévi fogalomra (pl. ὀρέσθησ-*t* ὄρος-*ra*); 2. egy igei fgalomra (pl. ἔκτωρ-*t* ἔχω-*ra*); 3. fogalmi kapcsolatot állapít meg (pl. Διδόνους = διδοίνους = ὁ διδοὺς τὸν σῶν); 4. valamely szót egy egész, rövid mondatból (λόγος-*ból*) magyaráz (pl. ἐπιαιτός-*t* ebből: ἐν ἐπιαιτῷ ἐξετάζειν); 5. visszavezeti a szót egy kifejezésre (phrasisra, ῥημα-*ra*, pl. Διφιλος-*t* Διφιλος-*ra*); 6. a szónak eredetét egy hasonlatban keresi (pl. τερπνόν szerinte ἀπὸ τῆς διὰ τῆς ψυχῆς ἔρψεως πνοῆ ἀπεικασθέν). A harmadik fejezetben (51—64.) rendszeresen ismerteti a Kratylus etymológiáiban mutatkozó hangbeli viszonyokat, és arra az eredményre jut, hogy majdnem mindazon hangbeli változások, melyeket Platon etymológiáiban elfogadni kénytelen, az ókori grammatikusoknál is előfordulnak. Ezek a következők: 1. protheticus vocalisok (pl. Ἄθηνά = ἄ θεονόα); 2. protheticus consonansok (pl. ποσειδῶν: ὁ σειῶν); 3. kezdő vocalisok elesése (pl. ἔν: ἰόν); 4. többeli vagy declinatióbeli változások által keletkező szónévi változások (pl. Ἄρης: ἄρην, πλούτων: πλοῦτος); 5.

szótaggal való szónévi rövidülés (pl. ἄστρον: ἀστραπή); 6. vocalis által való szóközépi bővülés (pl. ὄθησις: ὄσις); 7. syncope (pl. εὐφροσύνη = εὐφροσύνη); 8. consonans belecsúsztatása (pl. ἀνδρεία: ἀνρεία); 9. consonans hiánya (pl. Διόνυσος: Διδόνυσος); 10. consonans kettőzése (pl. Ἀπόλων: ἀπόλων); 11. consonans egyszerűsítése (pl. Ἄρης: ἄρην); 12. contractio és synizesis (pl. Δίφιλος: Δι φίλος); 13. vocalis változás (pl. γωνή: γονή); 14. vocalis nyújtás (pl. Ἡρα ἕρωσ-ból); 15. consonans változás (pl. Ἀπόλλων: βάλλω); 16. metathesis (pl. ψυχή: φουέχη). A fentebbi kategóriák tárgyalása után Schäublin arra az eredményre jut, hogy van Platónnál helyes etymologia 20; félig helyes, azaz olyan, melyben a szónak legalább egyik alkatrésze helyesen van értelmezve, 6; olyan etymologia, melyhez hasonló az ókori grammatikusoknál is előfordul, 36; tréfás vagy könnyedén oda vetett 5; az eleai iskola elvei alapján adott 4; de többi etymológiái is mind elegendőképen vannak hangtanilag tárgyalva és megokolva. Az ezen fejezetben elért eredményeket megerősíti értekező a negyedikben (64—71. ll.) a többi platoni dialogusokban előforduló etymológiák fejtegetése által. Az ötödik fejezetben (71—82. ll.) síkra száll Schleiernmachernek Dümmler által is elfogadott Antisthenes-theoriája ellen, mely szerint Kratylos etymológiái komolyan nem veendőek, a mennyiben az egész dialogus Antisthenes nyelvészkedése ellen irányuló ironikus polemia. A hatodik fejezet (83—85. ll.) Benfeynek abbeli hypothesisét czáfolja, mintha Platon Kratylosában abbeli czélzatának akarna kifejezést adni, hogy ideatana alapján egy új nyelvet alkosson; a hetedik fejezetben (86—89. ll.), Steintal nézetéből indulva ki, a Kratylosban mutatkozó tréfás hangot önironiának magyarázza, a mennyiben t. i. Plato teljes komolysággal adja etymológiáit, de másrészt meg van győződve arról is, hogy nem mindig tudja eltalálni a helyeset. Végül a nyolczadik fejezetben (89—95. ll.) kiemeli Kratylosnak a nyelvtudomány szempontjából való értékét. P.

XVI. Lajos leányának fogságában írt emlékirata. XVI. Lajos és családja 1792 aug. 13-án lépett be a Temple kapuján s leánya e fogságról utóbb egy emlékiratot írt, mely 1795 jun. 9-dikével, fivére halálával végződik. Ez most a Madrid hercegnő birtokában levő eredetiből megjelent Párisban Plon-nál, ¹⁾ fényes kiadásban, Gabriel de Saint-Victor hű másolatában, a hercegnő engedélyével, „melynek bi-

¹⁾ Czíme: *Mémoire écrit par Marie-Thérèse-Charlotte de France sur la captivité des princes et princesses ses parents depuis le 10 aout 1792 jusqu'à la mort de son frère arrivée le 9 juin 1795.* Paris 1892 évszámmal. 167 l. Az eredeti kézirat egy 35 lapnyi durva papirból álló füzet. Legyen itt megerősítve, hogy az eredeti kéziratról 1805-ben Mittauban maga a hercegnő, elkérvén Chantenne asszonytól, kinek ajándékozta volt, másolatot vett, melyet némiekben módosított. Ezt kísérelőnek, Soucy asszonynak adván, ő megengedte, hogy 1823-ban kinyomják; de az akkor már Angoulême hercegnő a példányokat összevásárolván, megsemmisítette. Ezen pár megmaradt példányt utóbb Nettement, Pastoret, Bauchesne és Saint-Amant megkapván, felhasználták különböző művekben. A hiteles kézirat először most jelent meg.

zonytalan sorai még most is reszketni látszanak írójuk kis kezének remegésétől és szívének izgatott dobogásától.“ Es végtelen fájdalmat foglalnak magukban e gyermekes leírások; de nem a képzeletből mérítve, hanem valóságot adnak elé, melyeken az egykori töviskoszorú épen úgy meghagyta nyomát, mint Veronika kendőjén. . .

Midőn a királyi ház tagjai közül 1794 máj. 10-én a király nővérének, Erzsébetnek feje is lehullt, a közjóléti bizottmány a két királyi gyermekről, Mária Teréziáról és Lajosról el látszék felejtkezni, míg a figyelmet egy ily című röpírat: „*Egy pár szó két egyénről, kikre senki sem gondol, de a kikre valamikor gondolni kell,*“ föl nem hívta rájok. Erre jun. 15-én elhatározta a közjóléti bizottmány, hogy egy nőt rendel a hercegnő mellé Bocquet Chanterenre neje, Madeleine Hilaire La Rochette személyében, ki erre maga vállalkozott s ezt az állást azon áldozatokért s érdemekért nyerte meg, melyeket apja és férje tettek az államnak. Az a szeretet, melylyel az ifjú hercegnőhöz közeledett, annyira megnyerte a fogoly szívét, hogy ezóta az ő kedves *Renéte*-je lett, a mint a Renée nevet kedveskedve mondani szokta. Társaságában lassanként egész kedvességét visszanyerte. Nem sokára ezután tudtán kívül fivére is meghalt. Ezt Chanterenre asszony feladata volt tudtára adni s a Beauchesne¹⁾ megható leírása szerint így szólt:

- Hercegnő, önnek nincsenek többé rokonai.
- És fiútestvérem?
- Nincs többé fiútestvér.
- És nagynéném?
- Nincs többé nagynéne.

Ekkor a királyt vérpadra vitt convent maga kezdett alkut Ausztriával a hercegnő kiadása iránt. Azonban nem sokára okt. 26-án maga is feloszlott s midőn az elnök ezt kihirdette, valaki azt kérdezte, hány óra? Egy hang így felelt: „Az igazság órája.“ De ez az igazság már csak egy gyermeket bírt megmenteni.

Az osztrák-francia háború miatt a kiadatás alkujá Svájcban történt meg a baseli kormányzó közvetítésével, Ausztria részéről Degelmann és francia részről Bacher közt, és pedig cserében a Dumouriez által kiszolgáltatót francia foglyokért, kik közt a sors különös gúnnyaként Drouet is szerepelt, a merész postamester. A directorium a szerződést nov. 28-án fogadta el. Ekkor Soucy asszonyt rendelték kísérőjéül; a kedves Renéte nem mehetett vele, Ferencz császár kikötvén, hogy a Temple-ban vele volt nők egyike se kísérje el. Búcsúsorait hozzá ezzel végzi: „Isten önnel szép, jó, édes, kedves, vidám, nyájas, nyílt, bájos Renétem.“ Midőn végre 1795 decz. 18-án a Temple kapui kinyíltak előtte, a búcsúlelés alkalmával összegyűrt emlékiratát Renéte kezébe csúsztatta. Még az nap éjfélkor elútagzott a rendelt kísérettel s az incognito daczára mindenütt fölismertetvén egész útján

¹⁾ Louis XVII, Vol. II. 365 l.

Baselig a szeretet ezer jelével fogadták. Decz. 26-án a megbízott De-gelmann és De Gavre átvették Ferencz császár nevében a hercegnőt, a föltűnés kikerülése végett egy kis házban a Bazel és Huningue közti úton, a következő írat mellett: „Alólrít ő Felsege a császár nevében elismerem, hogy Bacher úrtól, az e tárgyban megbízott francia nagykövettől átvettem Mária-Terézia-Sarolta hercegnőt, XVI. Lajos király ő felsege leányát.“

Visszatérve az emlékiratra, ezt az érzések egyszerűsége és természetessége jellemzi, melyek a kiadói megjegyzés szerint csak annál nagyobb becsűvé kell hogy tegyék korunk ideges nemzedéke előtt. „Egy gyermek az, ki itt úgy sír, a mint egy gyermeknek sírnia kell, ki minden gyermekies reményben reménykedik, és ki midőn nem sír, mosolyog, mert nem szenved oly erősen; noha rászakadt minden elhagyatás, minden keserűség, minden veszteség. Neki is, mint anyjáról mondták, lassan és hosszasan kell kiürítnie a halált. Tűz, világosság nélkül, arra kényszerülve, hogy meztelen lábait nagyon is rövid szoknyája alá rejtse, éhségtől szenvedve fekete kenyere mellett, ez a gyermek, ki Versailles ragyogó pompájából a Temple börtönébe bukik, nem panaszkodik, nem átkoz meg senkit.“

Börtöne falán ezt a sort hagyja, mint utolsó emléket: „Oh Uram, bocsáss meg azoknak, kik halálra vitték szülőimet.“

„Szobája falain a dísz rútt forradalmi festmények. Éjeit faágyon tölti durva szalmával tömött szalmazsákon. A pókhálók által elsötétített ablakok alig engedik beszűrődni a napvilágot. Hidegtől megdermedt ujjai nem bírják megfoltozni a szegény barna selyem ruhát, mely foszlányokban csüng róla.“

„Bájos szöke hajának a felkötésére egy darab szalagja volt elveszik, egy kendő alá kell rejtentie; s ha arcza visszaemlékszik a királyéra, főleg Erzsébet hercegnőére, korára nézve hallatlan komolyság ömlik el rajta.“

„Folyton szebb és szebb lesz, de mint a romokon nőtt virág és Chanterenne asszony megérkeztéig a gyermek egyedül élt. De megszokja a magányt, benne lelke megszabadul kissé a fájdalomtól s ez az egyetlen szabadulása. Sőt ez az egyedüllét néha valami jóltevő tompulásba ejti. Mozdulatlansága a test pihenése lesz. Ez elhagyottságban lelke elzárkózik, elrejtőzik: ábrándokba merülhet, melyek áttörik a börtön falait. Ekkor szabad: szeretete, emlékei, reményei e szabadságban újra fölébrednek. Mint haldokló fivére, ő is hallucinációiban édes zenét hall, melybe anyja szeretett hangja vegyül. És midőn fölébred, a fogoly gyermek jótékony álmadozásában megelé a türelmet új szenvedések elhordozására. A fájdalom lázzadásai ismeretlenek maradnak előtte...“

„Ah! de ha a Temple e tornyában, hol minden emberfölötti volt, a gyermek fogoly megnyugvása a szenvedésekkel egyenlő fokon állt, ez azért történt, mert lelke ott úgy élt, mint a Getsemane kert he-

gyén, hol az angyalok megjelentek, hogy a Mestert gyöngeségeiben föntartsák.“ Ez a hit tartotta fenn, melyben minden reggel letérdelt s elmondta nagynénjének ugyanott írt imádságát: „Mi történik ma velem, oh Istenem, nem tudom; de tudom azt, hogy semmi olyan nem ér, a mit nem láttál és nem rendeltél volna el öröktől fogva. . . . És ez nekem elég.“ Elmondta ugyanazon a helyen, hol övét egyenként csókkal búcsúzza mentek a vérpadra, hogy így „kezét nyújtsa, nagynénjei szép szavai szerint, az égben a megnyugvásnak.“

Az emlékirat vázlatosan, de meghatóan beszéli el a fogság részleteit, a mint lassanként megfosztatnak mindentől; míg az egész családból maga marad egyedül.

A királyt és családját a Temple-ba viszik 1792 aug. 13-án, egy hétfői napon estve 7 órakor. Velök együtt záratnak be Lamballe hercegnő, Tourzel asszony és leánya, Hüe, Chamilly, Navarre, Saint-Brice, Thibaut, Basire asszonyok, Turgy, Chrétien és Marchand s megkezdődött a fogsági élet. Aug. 20-án elvisznek mindenkit, ki nem a király családjához tartozik s a hölgyeket többé sohasem látták. A napok egy darabig meglehetősen egyformán folytak le. A király 7-kor kelt, 8-ig imádkozott, 9-ig fiával együtt öltözködött s fölmentek reggelizni a királynéhoz. Ezután 11-ig fiát tanította, ki ekkor 12-ig játszott; majd 2-ig az egész család együtt sétált a Temple kertjében, mire az ebéd jött, mely után a király és neje tricracot játsztak, ezután a király megint fiát tanította vacsoráig, mely után 11-kor mentek fekönni. A királyné közben sokat hímezett, a király nővére pedig imádkozott, szent könyveket olvasott s böjtölt. Ezek voltak a fogság első, — boldogabb napjai.

Nem sokára Rocher lett a fogházfelügyelő, ki minden lehető apró gyötrést kigondolt s pl. este, mert a hölgyeknek az ő szobáján kellett átmenni a vacsorához, bosszantásukra már mindig ágyban feküdt. E bánás általánossá lett kivált Verdun elfoglalása után s szept. 3-án az ablakok előtt vitte el Lamballe hercegnő fejét az ujongó tömeg. Egy este a többek közt nagy volt a riadalom, azt hitték, érkeznek a poroszok; erre Rocher megfogván kardját, mond a királynak: „Ha megjönnek, megöllek.“

Majd elvették a lapokat tőlök s csak akkor adtak olvasni egyet-egyét, ha valami borzalmas hír volt benne. „Íme a jelenetek, melyeket családom naponként megért“, — mondja írózó.

Szept. 22-én kikiáltatván a republica, október elején elszednek tőlük minden íróeszközt s a királyt elszakítják családjától. Külön kapnak reggelit más nap, de a királyné nem nyúl hozzá. Erre az örök megjéjvedve, és e fájdalomtól meghatva, megengedik a király látását, de csak evés idején, ha sem halkan, sem idegen nyelven nem beszélnek. Így éltek egy darabig, a király az első emeleten fiával, a királyné a II-dikon leányával és a király nővérel. Decz. 2-dika után azonban utolsó embereiktől (Cléry és Tison) is megfosztják őket, elvesznek min-

den kést, ollót, vágóeszközt s elrendelik az ételek megkóstolását. Az őrizet szigorúbb lett; 11-én elkezdődött a király pöre, s fiát a királynőhöz költöztették. Ekkor a kertí séták is megszűnnek. Decz. 16-án a király végrendeletet ír, meg levén győződve, hogy más nap kivégzik. Azonban csak újból kihallgatják s jan. 18-án ítélik el Ezt 20-án családja is megtudja s ez nap 7 óraker találkoznak utójára. „Hozzá siettünk, írja a hercegnő, s nagyon megváltozva találtuk; keservűnkön sírt, de nem halála miatt.“ Elbeszélvén pörét s az érdekében tervezett fölkelést, vallásos intelmeket adott fiának; főkép szívére kötötte, hogy bocsásson meg halála okozóinak, s megáldotta mindkét gyermekét. Többet nem találkoztak, mert a király reggel nem kívánta fájdalma miatt családját újra látni. Lefejezték jan. 21-én d. e. 10 óra 10 perczkor, 39 éves és 5 hónapos korában. A család a nép örömrivallgásából értette meg, hogy a királynak vége. Halála előtt megbízta Cléryt, hogy adja át a királynénak jegyűrűjét és egy hajcsomót; de nem bocsátották be. Azonban gyászruha viselését megengedték, sőt a fogság itt szabadabb lett, míg Dumouriez szökése miatt újból meg nem szigorították.

Ekkor a szolgálatukra rendelt Tison fogságát is szigorúbbá tették s leányától elkülönítették. Ez arra vezette őt, hogy vádaskodással szabaduljon s azt mondta, hogy a királyné és sógornője levelezést folytatnak az örök némelyikének segítségével, kiket meg is nevezett. Vallomását neje is megerősítette. Ez történt ápr. 19-én. Erre 20-án este 10 óraker reggel 4 óráig nagy kutatás történt nálok; nem találtak semmit. Ezt ismételt kihallgatás követte, mire Tison neje, látván vádaskodása eredményeit, megőrült.

Jul. 3-án este 10 óraker elszakították a királynétől fiát, a convent rendeletére. „Alig hallotta meg fivérem, mond a napló, sikoltani kezdett, anyám karjaiba vetve magát, kérte, hogy ne szakítsák el. Anyámat szintén meghatotta e kegyetlen rendelet s nem akarta őt engedni, védte az örök ellen az ágyat, hol feküdt.“ „Egy óra telt el beszédben, az örök káromkodásában és fenyegetésében és mindnyájunk védekezésében és könnyeiben.“ Végre engedni kell, felöltöztetik a szegény gyereket, a királyné könnyeivel áztatja, mintha érezte volna, hogy nem látja többé s szerencsétlensége tetőpontján képzelte magát. De legalább azt hihette, hogy valami derék és becsületes ember kezébe került s kétségbeesése még növekedett, midőn megtudta, hogy Simon czipész kezeibe adták.

Ekkor már örökké zárva voltak s csak a toronyba mehettek fel levegőt szívni, hová a fiút is fölengedték. Az anya egyetlen gyönyöre volt távolról egy kis ablakon oda fölmenni látni s órákat elült az ablakocsánál, csak hogy fel- és lejövet lássa bár egy pillanatra. Auguszt. 2-án éjjel után 2 óraker a királynét is elvitték a conciergebe s megcsókolván leányát, intette, hogy legyen bátor és vigyázzon egészségére. „Én semmit sem válaszoltam, tudván jól, hogy utójára látom.“ Az

éjet ő és néne könnyek közt töltik. Így tölt el augusztus és szeptember hava; de mikor megtudták, hogy a királynét a többek közt levelezéssel is vádolják, eldobták tintájukat és írójukat is, nehogy vizsgálat esetén ártsanak neki s valóban az örök elvették a királyné által készített himzést is, azt hívéen, hogy magicus jelek vannak rajta. Szept. 21-től fogságuk még szigorúbb lett, nem mehettek a toronyba sem, minden szolgálatól megfosztották őket, kénytelenek voltak ágyaikat magok vetni meg, szobájukat söpörni, a mi kezdetben a gyakorlatlanság miatt soká tartott. Megfosztván a legszükségesebbektől is, végre lepedőiket is elvették, nehogy leereszkedjenek rajtok s megszökjenek.

Okt. 8 án kihallgatták őt magát is. Néneje, már azt hitte, hogy sohasem látja, de Chaumet biztosítá „egy jó köztársasági szavára“, hogy visszatér. A kihallgatás 3 óráig tartott délután, mire nénjét is kihallgatták, de ez csak egy órát vett rgénybe. A királyné végkihallgatása erre nem sokára megtörtént 3 napon át s mindenféle rágal-makkal illették, melyekre így felelt: „Hivatkozom az összes érző anyákra.“ A hallgatóság megindulva hallgatta. Lefejezték okt. 16-án, élt 37 évet, 11 hónapot. A fogolynók a királyné halálát nem tudták meg. „Nem hihettük a császár méltatlan eljárását, a ki megengedte, hogy rokona vérpadon vesszen el, a nélkül hogy megpróbálta volna megmenteni. Azonban mégis megtörtént, de az Ausztriai ház méltatlanságának ez utolsó jelében nem hihettünk.“ Másfél évig volt a szegény leány abban a hitben, hogy anyja él.

A két fogolynő folyton együtt maradt 1794 máj. 9-ig, mind szigorúbb és szigorúbb bánás alatt. Ekkor Erzsébet hercegnőt is a concierge-be vitték, honnan más nap törvényszék elé állítva, pár formáság után halálra ítélték. Fogolynő társait ő készítette el a halálra s a vérpadon őt hagyván utójára, mindnyájan megölelték és megcsókolták őt s áldását kérték. Meghalt 30 éves korában. Megható pár lapot szentel emlékének a hercegnő, kihez jellemre és alakra nagyon hasonlított.

Ekkor egyes-egyedül maradt, azonban azt, hogy nénjét is lefejezték, nem hitte, azt vélte, hogy csak kiküldték Franciaországból. Ekkor legalább egy nőt kért maga mellé; nem adtak. Sőt a szigorú bánás még növekedett, melyet valami tompa megadással tűrt. Végre megfosztották a tüzelő anyagtól is. Egy nap meglátogatta Robespierre is, legalább azt hitte, hogy ő volt. „Hozzá ment, szemtelenül (insolement) nézett rá, megtekinté könyveit, suttogott a jelenlevőkkel s elment.“ A fogság mind ilyen maradt, míg végre thermidor 9-dike után jobb őrzőt kapott s a bánás szelidebb lett.

Ezalatt szegény fiútestvére trageodiája is lefolylt. Simon alig vette kezébe, eldobatta apjáért viselt gyászruháját, naponként énekelte vele a carmagnolt, a marseillaist s egyéb forradalmi dalokat, fején vörös sapkával, szitkozództatva isten, családjá s az aristokraták ellen; sőt utóbb Simon vallomást is tétetett vele abban a tárgyban, hogy szülei leveleztek s kényszerítette, hogy aláírja. Végre 1794 jan.

19-től Simon jobb állást nyervén, cdahagyta a fiút, a ki ettől fogva egyedül volt bezárva, csupán egy csengettyű volt hagyva neki, melyet sohasem használt. Ágyát hat hó óta nem vetették meg s maga nem bírta tenni; ellepték teljesen a poloskák és balhák; ablakait sohasem nyitották ki és soha nem tisztogattak, még ürülékei is ott maradtak s a szennyet még fokozta az, hogy természeténél fogva is rest s kevéssé tiszta volt. Estve sötétben hagyták, miért majd halálra vált a félelemtől; de sohasem kért semmit s hogy mégsem halt meg korábban, ez jó alkatára mutat. Azonban a fogolynők már is lemondtak életéről s Melchisedeknek keresztelték el maguk közt. Egyszer az örök közül egyik felszólaít e kegyetlenség ellen s azt azonnal elküldték.

Helyzete a fiúnak is jobb lett thermidor 9-dike után; új ágyat adtak neki, megmosták, de továbbra is egyedül hagyták. Ezóta gyakran kérte a fogoly leány, hogy engedjék anyjához. Egyszer tisztí öves urak látogatták meg, kiktől ugyanazt kérte s ezek azt mondták, minek akar elmenni, hiszen elég jól volt ott.

— Igen, uram, felelé egyiknek, az ember elég jól volna a helyre nézve, de rosszúl szívére nézve, mert az szomorú, ha anyját valaki két év óta nem látta és nem tud róla semmit.“

Ezek azt felelték, hogy nem tehetnek róla, de tőrjön s bízzék a francziák jószágában és igazságszeretetében.

— Nem feleltem semmit, teszi hozzá. (Je ne répondis rien).

Novemberben a fiú őrizetét Gominra bízták; ettől fogva helyzete jobb; a derék ember gondját viselte, magához levitte s órákat töltött vele. Ismét fölengedték a toronyba, járásra akarták szoktatni, de későn, mert térdei nagyon föl voltak dagadva s testileg, lelkileg naponként jobban hanyatlott. Meghalt jun. 9-én d. u. 3 óraker 10 éves és 2 hónapos korában. „Sok esze volt, teszi hozzá, de fogsága nagyon megrontotta s ha megél is, félni lehetett volna, hogy együgyü marad.“

A napló e sorral végződik: „Bizonyítom, hogy ez az emlékirat igaz.“

A szegény királyleány, Madame Royale, a mint születésekor elnevezték, 1778 decz. 19-én született. Midőn e világra szóló csapások érték s e naplóját írta, 14—15 éves volt. Bécsbe menvén, Ferencz császár egy osztrák herczeghez akarta nőül adni, ha Alsatia-t és Lorraine-t kapja hozományúl; de nagybátyjai nem egyeztek bele. Ekkor nagybátyja, Angoulême herczeg, a későbbi XVIII. Lajos öcsce vette nőül 1799-ben Mitauban. Több évi nyugtalan élet után 1806-tól Napoleon bukásáig békében élt Angliában a Hartwell kastélyban, majd követte XVIII. Lajost és férjét Franciaországba, hol nagy kitüntetéssel fogadták ez új Antigonet, mint XVIII. Lajos hívta. A 100 napuralom alatt bámulatos tevékenységet fejtett ki, mire Napoleon ezt mondta: „Ez az asszony az egyetlen férfi a Bourbonok közt.“ Azonban menekülnie kellett Napoleon bukása után megint visszatért; de bárha ezt a jeligét választotta: „*Union et oublié*“, feledni nem bírt,

és boldog nem tudott lenni. Harmadszor is meg kellett érnie családjá bukását 1830-ban, midőn férjével Scotiába menekült. Innen légváltotatás végett újra a szárazföldre, Bécsbe, onnan Prágába költözött s e harmadik száműzetésében halt meg 1852-ben, Frohdorfsban, Chambord gróf, unokaöccse birtokán, a nélkül, hogy valaha boldog lehetett volna. E naplójának fő érdeke nem az új adatokban, főkép az előadás egyszerűségében, naivságában van. Oly tulajdon, melyet ismertetésben visszaadni nagyon nehéz.

Ferenzi Z.

Különfélék.

A spanyol egyetemek költségvetése. Spanyolország pénzügyei válságos állapotban vannak, s e miatt kénytelen némely kormányzati ágban a költségeket leszállítani. Minthogy a haderő és tengérszet rovatát nem bánthatja, a közoktatásügy tétéleit nyirbálja meg; pedig a spanyol senatus egyik tagjának mult évben mondott sz. vai szerint, ez az ország kevesebbet költ közoktatásra, mint Európa bármely országa, Törökországot sem véve ki. 1843-ban $3\frac{1}{2}$ peseta volt az évi budget, 1886-ban 6 millió, ekkor már a közoktatási miniszter nagyban kezdte emelni, s 1890—91-ben 12.780,518 pesetára vitte most azonban 1893-ra le kellett szállítani 11,8 millióra.

A költség megtakarítások egy része az elemi oktatásügyre esik, másik az egyetemekre, melyeknek számát redukálni lehet. 1845-ben az ország 40 egyetemet törvénnyel 10-re szállították, s ez a 10 egyetem 17 millió lakosra nem is fölötte sok. Németországnak 49.476,476 lélekre van 21 egyeteme; Ausztriának 41.231,342 lakosra 10 egyetem; Franciaországnak 38.243,192 lakosra 15; Belgiumban 6.147,041 lakosra 4; Hollandiában 4.564,565 lakosra 4; Svájcban 2.917,745 lakosra 7; Olaszországban 30.158,408 lakosra 21; Görögországban 2.180,208 lakosra 1; Portugalban 4.703,178 lakosra 1; Svédországban 4.784,675 lakosra 2; Norvégiában 1.999,776 lakosra 1; Dániában 2.187,189 lakosra 1; Oroszországban 114.873,008 lakosra 9. Közép számban $1\frac{1}{2}$ —2 millió lakosra esik egy egyetem. Ehez képest a tiz egyetem nem is sok Spanyolországnak, csak jobban kellene elosztódásukat a tartományokhoz arányosítani; mert míg a madridi egyetem kerületébe 6 tartomány esik, a valladolidiba 7, addig Oviedonak csak 2 tartományból áll a kerülete.

Az egyetemek népessége a következő:

Barcelona	2478 tanuló	73 tanárral
Granada	1634	62